

Les fórmules de la *vicesima hereditatium* dins i fora de la Bètica

Cristian Tolsa Domènech*

Resum: *La història de la vicesima hereditatium és reveladora dels canvis que sofreix l'imperi durant els dos primers segles de l'era cristiana, i va lligada a la història de l'evergetisme. No és casual que sigui en les inscripcions dels benefactors municipals on es menciona. En aquest article es classificaran les expressions de la vicesima a l'epigrafia, i es tractarà de donar sentit tant a la relativa abundància de referències a aquesta en les inscripcions bètiques com a la fórmula específica que s'hi emprà. Els epígrafs relatius a l'aplicació de la vicesima es recullen en un apèndix.*

Abstract: *The history of the vicesima hereditatium reflects the changes suffered by the empire during the two first centuries CE, and is linked to the history of evergetism. It is not a coincidence that we find the mentions to it in the inscriptions of the municipal benefactors. In this paper I will attempt to classify the epigraphic formulae of the vicesima and to interpret the relative abundance of references to the tax on inheritances in the Baetic inscriptions, as well as the specific formula in use. I attach an appendix collecting the inscriptions mentioning the application of the vicesima hereditatium.*

Paraules clau: *fórmula, vicesima, fiscalitat, Bètica, Hispània.*

Key words: *formula, vicesima, fiscality, Baetica, Hispania.*

Aquest article és el resultat de l'ampliació d'una recerca que recollia i classificava les mencions epigràfiques de la *vicesima hereditatium*, l'impost sobre les herències dels ciutadans romans. Es tracta no solament de constatar la relativa abundància d'aquestes mencions a la província de la Bètica i la regularitat i l'exclusivitat de la seva formulació —que podem ja anomenar fórmula—, sinó de proporcionar-ne una explicació a partir d'una contextualització historicosocial que posi de manifest

* Universitat de Barcelona, Grup GRAECIA CAPTA.

connexions rellevants entre aquestes i els altres processos i situacions que tenen lloc durant el principat.

August afegeix tres nous impostos indirectes a la *vicesima libertatis*, l'impost sobre la manumissió dels esclaus que ja funcionava durant el temps de la República: la *vicesima hereditatium*, la *centesima rerum venalium* (sobre les vendes a l'encant) i una *quinta et vicesima venalium mancipiorum* (sobre la transferència de la propietat d'esclaus)¹. Els dos primers són creats per abastir l'*aerarium militare*, la nova caixa destinada a les provisions de l'exèrcit i les pensions dels veterans², mentre que el tercer ha de finançar el cos dels *vigiles* (la policia de Roma)³.

La *vicesima hereditatium* s'emporta, com el seu nom indica, la vintèsima part de l'herència (el 5 %) durant tota la seva història excepte en el breu període entre la polèmica reforma de Caracalla, que en doblà el valor (l'apujà al 10 %, doncs), i la restauració de Macrí, que en restablí el seu valor inicial⁴. Pel que fa al seu valor original, Corbier indica que la requisició d'un any dels guanys d'una terra per generació, que representa més o menys un 5 % del patrimoni, havia estat un tribut habitual en èpoques anteriors⁵. L'impost es designa a les inscripcions que mencionen la seva exacció amb el nom de *vicesima populi Romani* —potser per analogia amb la *vicesima libertatis*, que també rep aquest qualificatiu⁶— o simplement *vicesima*⁷.

La història de la *vicesima* entesa com a tensió entre el projecte imperial i el *populus*

La *vicesima hereditatium* entra en vigor el 6 dC, el mateix any de la creació de l'*aerarium militare*. Segons el relat de Cassi Dió, la seva introducció va ser una imposició d'August, enfrontada a les diferents propostes dels senadors i inspirada en un projecte de Cèsar⁸. El 13 dC les pressions en contra d'aquest impost portaren August a amenaçar el senat amb la introducció d'un *tributum ex censu* (impost directe) per dissuadir el senat d'abolir la taxa⁹.

1. E. LO CASCIO, *Il princeps e il suo impero: studi di storia amministrativa e finanziaria romana*, Bari 2000, p. 41.

2. Vid. M. CORBIER, «L'*aerarium militare*», a *Armées et fiscalité dans le monde ancien. Actes du colloque, Paris 14-16 octobre 1976*, Paris 1977, pp. 197-234; p. 198. Inicialment s'havia previst per a ambdues funcions (DIO CASS. 55.25), però la quantitat recaptada sembla que s'adiu més amb la que es necessitava per al manteniment dels veterans. Això encaixa amb la major importància que es dona a aquesta funció en fonts com les *Res Gestae* 17.

3. LO CASCIO, *Il princeps...*, cit., p. 41. Sobre l'*aerarium militare* cf. M. CORBIER, *L'Aerarium Saturni et l'aerarium militare: administration et prosopographie sénatoriale*, Rome 1974 i CORBIER, «L'*aerarium...*», cit.

4. CORBIER, «L'*aerarium...*», cit., 227. CASS. DIO 78.9.

5. CORBIER, «L'*aerarium...*», cit., 228.

6. Anomenada *vicesima libertatis populi Romani* a *PMich* 7.462

7. Vid. annex *infra*. Molt sovint *vicesima* apareix com el símbol numeral XX.

8. CASS. DIO 55.25.

9. LO CASCIO, *Il princeps...*, cit., p. 41; CORBIER, «L'*Aerarium...*», cit., p. 200; C. NICOLET, *Le métier de citoyen dans la Rome républicaine*, Paris 1976, pp. 248-250. CASS. DIO 56.28.

En el moment de la seva creació, August estableix que les úniques herències exemptes de la taxa són les llegades a familiars molt propers i a pobres, segons indica l'historiador:

τὴν δ' εἰκοστὴν τῶν τε κλήρων καὶ τῶν δωρεῶν, ἃς ἂν οἱ τελευτῶντές τισι πλήν τῶν πάνυ συγγενῶν ἢ καὶ πενήτων καταλείπωσι, κατεστήσατο, ὡς καὶ ἐν τοῖς τοῦ Καίσαρος ὑπομνήμασι τὸ τέλος τοῦτο γεγραμμένον εὐρών: ἐσήκτο μὲν γὰρ καὶ πρότερόν ποτε, καταλυθὲν δὲ μετὰ ταῦτα αὐθις τότε ἐπανήχθη.

Va establir la vintèsima sobre els llegats i les donacions que els difunts deixin a qualssevol excepte als familiars molt propers o als pobres, tal com havia trobat escrita aquesta taxa en les notes de Cèsar: en efecte, ja s'havia instaurat abans, i, abolida més tard, es reinstaurà en aquell moment.

És molt probable que l'exempció per parentesc en un principi sigui entre pares i fills. Més endavant, amb Trajà, els parents exempts passen a ser les *decem personae* del dret romà: s'hi afegixen germà i germana, avi i àvia, nét i néta¹⁰.

Pel que fa a la segona exempció, la d'una fortuna modesta, la qüestió és més complicada i té una llarga tradició interpretativa. En efecte, segons Cassi Dió l'exempció concerneix només els hereus pobres, i això sembla indicar que hi ha un lllindar mínim per sota del qual la taxa no seria imposable. Des de Mommsen s'han succeït diverses propostes per a aquest valor mínim, que, d'una manera o una altra, s'han revelat arbitràries¹¹. La historiografia recent descarta que hi hagi un límit inferior gaire elevat per a les fortunes subjectes a la taxa, sobretot a causa de la troballa d'un papir del segle II (*PMich* 7.435+440) amb rebuts de llegats de petites fortunes de soldats que fan esment del cobrament de la *vicesima*¹². La versió del *Panegíric de Trajà*, segons el qual seria aquest emperador l'instaurador d'un lllindar mínim, en complica encara més la interpretació¹³. Davant la dificultat de conciliar ambdues fonts (Cassi Dió i Plini), Corbier desestima Plini com a narrador tècnicament competent pel caràcter retòric del seu text, sense tenir en compte que havia estat prefecte del tresor i que dedica quatre paràgrafs a la *vicesima*¹⁴, mentre que Guichard es mostra indecís¹⁵.

10. CORBIER, «*L'aerarium...*», *op. cit.*, p. 229. PLIN. *Pan.* 39.4.

11. *Vid.* la discussió a M.P. GUICHARD, «Politique flavienne et fiscalité en Hispania», a *Mélanges de la Casa de Velázquez*, 26-1, 1990, pp. 45-73; CORBIER, «*L'aerarium...*», *cit.*, p. 229. L'article de J.F. GUILLIAM, «The Minimum Subject to the *Vicesima Hereditatium*», a *AJPh* 73 (4), 1952, pp. 397-405, desmunta les hipòtesis de Bachofen i Mommsen (HS100.000), Carcopino (HS20.000) i Arangio-Ruiz (HS200.000).

12. *Vid.* J.F. GUILLIAM, «The Minimum...», *cit.*, pp. 403-405, que fa una estimació de 1.900 dracmes per a un dels llegats.

13. PLIN. *Pan.* 40.1.

14. CORBIER, «*L'aerarium...*», *cit.*, p. 228: «Aussi hésiterai-je à recueillir son témoignage [de Plinius] comme celui d'un technicien averti: il a plus de souffle comme chantre du "patrimoine"». *Vid. ibid.* p. 229.

15. GUICHARD, «Politique...», *cit.*, p. 58: «Ou bien les dispenses d'Auguste étaient extrêmement

Ara bé, cal notar que ambdues formulacions presenten una diferència fonamental: mentre que a Plini és la petita herència que n'està exempta (*carebit onere vicesimae parva et exilis hereditas (...) cuicumque modica pecunia ex hereditate alicuius obuenit, securus habeat quietusque possideat*), a Cassi Dió és l'hereu pobre el que n'està exempt (οἱ τελευτῶντές τισι πλὴν τῶν πάνυ συγγενῶν ἢ καὶ πενήτων καταλείπεισι). Cassi Dió es refereix literalment a un lliandar mínim per a la fortuna de l'hereu, no pas per a l'herència. Caldria considerar, doncs, la possibilitat que August hagués imposat un límit inferior, però no per a les fortunes dels testadors, sinó per a les dels hereus: qui fos pobre havia de rebre l'herència íntegra. Després, Trajà hauria establert un límit inferior per a les herències. Una reforma com aquesta hauria estat fonamental pel que fa a les donacions públiques testamentàries, que passarien de no tenir límit exempt a tenir-ne amb Trajà.

Per al cobrament dels impostos variables, entre els quals s'hi compta la *vicesima hereditatium*, es passa progressivament del sistema de contracte de societats de publicans al control directe per part del quèstor a través del cens —un procés que en el cas del *tributum soli* ja s'havia produït, des del temps de Cèsar¹⁶. En un estadi intermedi, s'instituíren procuradors eqüestres que controlaven les companyies de publicans¹⁷. Els noms d'aquests càrrecs apareixen molt sovint a l'epigrafia, i és en aquestes mencions que llegim el nom institucional de *vicesima hereditatium*, en lloc dels noms *vicesima populi Romani* o *vicesima*¹⁸.

El procés de centralització del cobrament de la *vicesima* va necessàriament lligat a la confecció del cens, i el seu èxit rau en l'extensió de la ciutadania romana arreu de l'imperi. Són les províncies d'Hispània i de la *Narbonensis* les primeres on s'elabora el cens, de manera paral·lela a la concessió de ciutadania¹⁹. El gran creixement del nombre de ciutadans romans a la part occidental de l'imperi és constatable a partir de les dades que demostren l'augment del recrutament de soldats, per una banda, i del nombre de senadors romans provinents d'aquestes províncies, per l'altra²⁰. Tant la reforma en el procés de cobrament de la *vicesima* com la seva universalització a través de l'extensió de la ciutadania formen part del que Nicolet veu com el pas d'un impost cívic, excepcional, «demanat i consentit», a un impost

---

restrictives, ou bien Dion Cassius a transféré à l'époque augustéenne des mesures très postérieures, ou bien Pline en rajoute, dans son désir d'exalter son maître».

16. LO CASCIO, *Il princeps...*, cit., p. 31, n. 184.

17. En l'època dels Flavis es reforcen les mesures adoptades per Neró contra els excessos d'aquestes companyies: hi ha també una voluntat de control estricte del cobrament dels impostos de l'*aerarium militare* per a poder cobrir els costos d'establir tropes fixes a les fronteres de l'imperi amb *Germania*. Vid. GUICHARD, «Politique...», cit., p. 64; LO CASCIO, *Il princeps...*, cit., pp. 39-41.

18. Vid. e.g. les inscripcions funeràries CIL III, 1996 (*vilico et / arcario XX / her(editatium)*) o AE 1993, 313 (*supproc(uratori) / ad XX hereditatium*).

19. LO CASCIO, *Il princeps...*, cit., p. 216.

20. Per al recrutament de soldats vid. LO CASCIO, *Il princeps...*, cit., p. 66; per a l'augment de senadors romans originaris de les províncies occidentals, vid. M. HAMMOND, «Composition of the Senate, AD 68-235», a *JRS* 47 (1-2), 1957, pp. 74-81.

permanent i monàrquic²¹. Lo Cascio s'expressa en termes semblants en qualificar aquest procés com a pas del *stipendium*, impost fix consentit sobre la comunitat, al *tributum*, imposable immediatament sobre el contribuent individual²². D'altra banda, l'exèrcit passa a ser permanent i institucional, de pau més que de guerra²³. Lo Cascio interpreta aquest procés com la progressiva concentració dels poders de l'imperi en la persona del *princeps*²⁴.

El temps dels evergetes: el cas d'Hispania

Sembla que en el cas d'Hispania les mesures de control de la fiscalitat són especialment reforçades per part dels Flavis, que proposen quèstors estretament relacionats amb la seva família²⁵. Aquest fet està lligat a la importància creixent d'aquestes províncies per a l'abastiment de l'*aerarium militare*, tenint en compte el ja esmentat augment del nombre de ciutadans i el consegüent guany de pes fiscal. Les lleis fiscals, a més, sovint discriminaven els *cives novi*, que, per exemple, fins a l'època de Nerva estaven obligats a pagar la *vicesima* encara que fossin familiars directes²⁶. Paral·lelament a l'augment de la pressió fiscal, amb els Flavis s'estén el dret llatí a tota la península, i nombroses ciutats passen a rebre el títol de *municipium*, que no les eximeix de les càrregues impositives²⁷.

És en aquest context que sorgeix l'evergetisme, com a intercanvi entre les ciutats en fort creixement urbanístic i necessitades de recursos en moneda i els notables locals que intenten promocionar-se a províncies²⁸. És al primer segle de l'imperi quan es testimonien més donacions de diners en metàl·lic a les caixes municipals per a cobrir els impostos i de construir edificis públics²⁹. Al segle II són molt corrents les donacions d'estàtues³⁰, i al segle III el nombre de donacions cau espectacularment, per una sèrie de raons enmarcables dins d'un canvi general de model polític dins de l'imperi, que es pot identificar amb la culminació del procés de centralització de poders,

21. NICOLET, *Le métier...*, cit., p. 250.

22. LO CASCIO, *Il princeps...*, cit., p. 186.

23. CORBIER, «L'Aerarium...», cit., p. 199.

24. LO CASCIO, *Il princeps...*, cit., p. 17: «La storia del principato sarà precisamente rappresentabile come il processo attraverso il quale solo gradualmente il princeps va eliminando, perché gli si sostituisce in questo ruolo, il *populus Romanus* come centro di imputazione delle relazioni giuridiche di interesse generale.»

25. GUICHARD, «Politique...», cit., p. 51.

26. GUICHARD, «Politique...», cit., p. 57.

27. A Hispania no hi havia ciutats que gaudissin del *ius italicum*, ni tan sols *Flaviobriga*, la colònia fundada pels Flavis. GUICHARD, «Politique...», cit., pp. 54, 65.

28. GUICHARD, «Politique...», cit., p. 60.

29. E. MELCHOR GIL, *EL Mecenazgo cívico en la Bética: la contribución de los evergetas al desarrollo de la vida municipal*, Córdoba 1994, p. 171.

30. Cf. el recompte de MELCHOR GIL, *El Mecenazgo...*, cit., p. 180: 20 estàtues al s. I, 53 al s. II, i 5 al s. III.

un escenari en el qual l'*ordo decurionum* ja no és influent. En aquest moment els notables deixen de promocionar-se a les seves ciutats³¹. Cal notar, això no obstant, que els notables que per aquest motiu passen a promocionar-se per entrar al senat romà continuen fent algunes donacions a les seves ciutats d'origen, d'alguna manera compensant les pèrdues que els causen en marxar i vendre les seves propietats per comprar terra italiana, condició indispensable per a entrar a l'*ordo senatorius*³².

El temps entre l'inici i el final del procés de centralització és, doncs, el temps dels evergetes, que són un element importantíssim per al sosteniment del sistema polític-social. Una prova d'això és que l'Estat protegeix legalment les donacions testamentàries tot exigint en cada cas la institució de *curatores* que garantien el compliment de les voluntats del testador³³. En les paraules de Cassi Dió que indiquen els elements taxats per la *vicesima* podem veure la importància que s'atorga a les donacions: τῶν τε κλήρων καὶ τῶν δωρεῶν. Segons la nostra hipòtesi que en un principi el límit inferior per a la seva aplicació es calculava sobre la fortuna de l'hereu, en la reforma de Trajà —que hauria passat a calcular-lo sobre la fortuna llegada— es pot veure una concessió de l'emperador als evergetes, ja que d'aquesta manera les donacions passen per primer cop a tenir límit inferior exempt. És en aquest sentit, però no específicament en relació amb l'evergetisme, que Guichard interpreta la reforma de Nerva, que igualà els drets dels *cives novi* als dels antics ciutadans eximint-los de la *vicesima* en el cas de ser familiars directes, com una concessió per a apaivagar les pressions dels *Hispani* per a obtenir un assuaujament d'aquest impost³⁴. L'extensió a les *decem personae* de l'exempció per a familiars directes també es pot interpretar en aquesta direcció.

S'ha esmentat que la majoria d'inscripcions que mencionen la *vicesima* són les que testimonien noms de càrrecs relacionats amb el seu cobrament. Doncs bé, la resta estan relacionades amb donacions evergètiques testamentàries.

Les fórmules de la *vicesima* fora d'Hispania

Fora d'Hispania hem trobat deu inscripcions que mencionen la *vicesima*, recollides a la primera secció de l'apèndix. Les dues primeres inscripcions (I.1-2) consisteixen

31. Vid. MELCHOR GIL, *El Mecenazgo...*, cit., p. 194.

32. Vid. W. ECK, «I senatori e la loro provincia di origine. L'esempio della Baetica», a W. ECK, *Tra epigrafia e prosopografia e archeologia. Scritti scelti, rielaborati ed aggiornati*, Roma 1996, pp. 213-226; M. MAYER, «Sobre las cifras aproximadas —quizás usuales— de los fideicomisos testamentarios de notables y senadores a las ciudades: comentario acerca de algunos casos, especialmente hispanos, a propósito de una nueva inscripción de *Nesactium* (AE 2005, 542)», a *Histria Antiqua* 18/2, 2009, 57-68; M. CHRISTOL, «En-deçà du monde des notables: la situation en Gaule Narbonnaise», a M. CÉBEILLAC-GERVASONI, L. LAMOINE, F. TRÉMENT (eds.), *Autocélébration des élites locales dans le monde romain: contexte, textes, images (IIe s. a. J.-C. - IIIe s. ap. J.-C.)*, Clermont-Ferrand 2004, pp. 59-76.

33. Vid. E. MELCHOR GIL, «Evergetismo testamentario en la Hispania Romana: legados y fundaciones», a *MHA* 15-16, 1995, pp. 215-228; p. 215.

34. GUICHARD, «Politique...», cit., p. 66.

en bases d'estàtues donades *ex testamento*. Ambdues empen l'expressió *HS ... XX populi Romani minus* —amb el valor de la donació en els punts suspensius. Com que aquesta fórmula no està testimoniada enlloc més, i les dues inscripcions són africanes, es podria tractar d'una pràctica epigràfica local. El funcionament de la fórmula és clar: indica que el preu de l'estàtua és el nombre de sestercis indicat (que és el que s'ha llegat) menys la *vicesima*. En efecte, la quantitat indicada consisteix en el total brut abans de retirar-ne el valor de la taxa. No manquen paral·lels per a aquesta fórmula als textos literaris, en la qual en primer lloc s'expressa un total, del qual se n'ha de substreure una part, acció indicada posteriorment amb un ablatiu seguit de *minus*³⁵. D'aquesta manera, en la primera inscripció, dels 8.000 sestercis llegats per a cada estàtua dedicada a la *Victoria Parthica Augusta* (en realitat es tracta de dues inscripcions idèntiques en dues bases d'estàtues) cal restar-ne 400 per a obtenir els diners amb què s'ha produït. Per a la donació a *Minerva Augusta* de la segona s'han gastat 10.000 sestercis menys els 500 que representen la vintena part³⁶. Per altra banda, aquesta última inscripció és datable a partir de l'any del sacerdoci del testador (entre 83-89 dC segons els editors), i per tant contradiu l'afirmació de Guichard que fora d'Hispania la *vicesima* no apareix a les inscripcions fins al segle 11³⁷.

Els epígrafs I.3-5 contenen la fórmula *HS ... deducta XX populi Romani*. Presenten una situació comunicativa diferent respecte els dos anteriors i tota la resta, en el sentit que no es tracta d'inscripcions en donatius *ex testamento*, sinó que formen part d'homenatges als respectius evergetes *a posteriori*: les dues primeres presenten l'expressió *in memoriam / memoriae*, mentre que l'última ve decretada per l'*ordo*, tal com es veu a la fórmula conclusiva *decreto decurionum*. Potser no és casualitat que les tres úniques inscripcions en què s'usa aquesta fórmula de la *vicesima* tinguin un context diferent —i el mateix en tots tres casos— del de la resta d'inscripcions on apareix la menció de la *vicesima*. Pel que fa al significat de la fórmula, en un principi podríem tenir el dubte de si el valor expressat abans del participi *deducta* és el valor del qual s'ha deduït la *vicesima* o bé si és el resultat de la deducció. En la primera opció, el valor expressat seria una quantitat bruta, mentre que en el segon cas la quantitat seria neta. És raonable pensar que aquest ablatiu absolut és una simplificació de la fórmula explícita que apareix a la inscripció bètica II.1, que presenta aquest mateix participi en forma no absoluta: *HS CC(milibus) ex qua sum/ma X[X] populi / Romani deducta est*. D'altra banda, el papir *PMich 7.435+440* presenta una fórmula semblant, amb el verb conjugat: *drachmas ... ex quibus deducuntur vicesima*. La fórmula *HS ... deducta vicesima populi Romani* és

35. *Ov. Met.* 12.554: *bis sex Herculeis ceciderunt me minus uno uiribus* (dotze menys un); *Suet. Vit. Aug.* 100.1: *obiit in cubiculo eodem, quo pater Octavius, duobus Sextis, Pompeio et Ap<ρ>uleio, cons. XIII. Kal. Septemb. hora diei nona, septuagesimo et sexto aetatis anno, diebus V et XXX minus* (76 anys menys 35 dies).

36. L'editor d'aquesta inscripció (*cf. ref. a l'apèndix*) també interpreta una quantitat bruta: «Le prix de la statue a été de 9500 sesterces.»

37. GUICHARD, «Politique...», *cit.*, p. 61.

en realitat una fórmula molt similar a l'anterior, en la qual *deducta* fa el paper de *minus*. De fet, els paral·lels a la literatura (especialment legal) en aquest cas encara són més freqüents, en els quals s'expressa un total, i, a continuació, una quantitat que se n'ha de deduir mitjançant el participi absolut *deducto/la/is*³⁸. Així, doncs, a la inscripció I.3 la quantitat llegada és el total de 600.000 sesterces, de la qual s'ha deduït una *vicesima* de 30.000 sesterces; pel que fa a l'epígraf I.4, de 400.000 sesterces se n'han deduït 20.000 en aquest mateix concepte, i en l'última inscripció, de 100.000 sesterces se n'han deduït 5.000³⁹.

Les inscripcions I.6-8 mostren una altra possibilitat, tant d'expressió com de procediment: aquestes inscripcions indiquen que és l'hereu qui afegeix la *vicesima*, i que, per tant, aquesta no s'ha de deduir de l'import llegat per al donatiu. L'hereu fa una *adiectio*, com en el cas de la primera de les inscripcions d'aquest grup, el peu d'una estàtua dedicada *ex testamento* a Septímia Polla —tieta de l'emperador Septimi Sever— pel seu germà, Publi Septimi Geta. La fórmula que s'hi empra és *huic dono vicesimam ... adiecit*. Es tracta d'afegir una liberalitat a una liberalitat: normalment (però no necessària) es tracta de l'hereu, que es promou fent una donació afegida a la donació del testador. Sovint l'*adiectio* consisteix en diverses donacions, com en aquest cas: l'hereu afegeix la *vicesima* i una quantitat extra de diners. A la inscripció I.7 és la mare del testador qui afegeix la *vicesima* —acció que es recull amb la fórmula *XX fisco intulit HS ...*— a més d'una suma de 35.000 sesterces per completar l'obra i per a un banquet. És notable que aquest és l'únic cas en què s'expressa el valor de la *vicesima* i no el total de la quantitat llegada, que es pot calcular, això no obstant, a partir de la dada de l'*adiectio* i de la *vicesima*: 299.000 sesterces⁴⁰. A la inscripció I.8 de nou la mare del testador paga la *vicesima*. La fórmula emprada torna a ser diferent: *suppleta vicesima*.

La inscripció I.9 és la base d'una estàtua dedicada per la testadora a si mateixa, ordenada *ex testamento*. Aquest fet s'expressa d'una manera ben patent (potser cercant de transmetre una impressió de fidelitat a les voluntats del difunt) amb la inscripció del *caput ex testamento*, és a dir, es copien les primeres frases del testament, dins de les quals trobem la fórmula *HS ... integra sine deductione vicesimae*. La inscripció del testament segueix tot demanant *ea condicione ut heredes mei summam [suppleant]*. La inscripció I.10, molt fragmentària, presenta una formulació que

38. *Dig. Iust.* 7.7.4: *et ut in ceteris rebus fructus deductis necessariis impensis intellegitur, ita et in operis seruorum*; *Dig. Iust.* 12.6.65: *ei, qui indebitum repetit, et fructus et partus restitui debet deducta impensa*; *Dig. Iust.* 24.1.7.5: *cum donationis causa pretium auctum adfirmes, qui super ea re cogniturus erit, si pecuniae modum recusabis, ipsa praedia restitui debere sumptuum deductis rationibus arbitrabitur*.

39. Pel que fa a aquesta última inscripció, de *Nesactium*, la interpretació que l'editor (*cf. ref.* a l'apèndix) fa de la fórmula coincideix amb la nostra: «Il est question d'un legs testamentaire de 100.000 sesterces duquel a été déduit le montant de la taxe de 5 % sur les héritages et les legs (*vicesima populi Romani*) due à l'État, soit 5.000 sesterces». *Vid.* la interpretació contrària a MAYER, «Sobre las cifras...», *cit.*, p. 58.

40. L'editor (*cf. ref.* a l'apèndix) sospita de la xifra poc exacta i proposa que la xifra total sigui HS 300.000, de manera que s'hauria inscrit HS 13.200 en lloc de 13.250 per una qüestió de costums epigràfics.

podria ser derivativa del tipus *caput ex testamento*: [- -] *sine deductione summae*. S'hi presenten en discurs indirecte les paraules del testament.

Les fórmules de la *vicesima* a la Bètica

Primer de tot és necessari justificar el títol: on queden les inscripcions de la *Tarracoenensis* i de Lusitània? El cas és que tan sols tenim testimoniada una inscripció amb menció de la *vicesima* provinent d'aquestes províncies, en concret de *Carthago Nova*, i, com es veurà més endavant, la situació al *conventus Carthaginensis* en relació amb l'evergetisme només es pot entendre per les seves connexions amb el context socioeconòmic de la Bètica. Així, doncs, hem trobat tretze inscripcions bètiques i una de *Carthago Nova* que mencionen l'aplicació de la *vicesima*⁴¹. En tots els casos el context de la inscripció és el mateix: la base inscrita d'una estàtua donada *ex testamento* (només en els casos II.3, 10 i 13 hi ha algun dubte sobre la naturalesa de la donació a causa de l'estat fragmentari de les inscripcions).

A la inscripció II.1 trobem una expressió reminent dels tipus de I.1-2 i de I.3-5. La sacerdotessa Baebia es fa fer una estàtua *ex testamento*, deixant *HS CC ex qua summa XX populi Romani deducta est*. La fórmula que més s'hi assembla és la que trobem als rebuts de llegats de soldats al papir *PMich 7.435+440 (drachmas ... ex quibus deducuntur vicesima)*. Es pot dir que, en tractar-se el papir d'un document administratiu, aquesta és la fórmula més burocràtica de la deducció de la *vicesima*.

Les inscripcions II.2-3 —la segona amb dubtes pel seu estat fragmentari— presenten el mateix tipus que I.10: *sine ulla deductione iussit / sine deductione vigesima [- -]*. Tal com hem dit, aquesta formulació està emparentada amb la versió *caput ex testamento*: es mostra fidelitat al difunt reproduint (en aquest cas en discurs indirecte) el seu prec que no es dedueixi la *vicesima* del seu donatiu.

A les inscripcions II.4-5 trobem una variació del model anterior, consistent a integrar les paraules del testador *sine deductione XX* dins de la frase que expressa l'acció de l'hereu. D'aquesta manera s'aconsegueix una formulació molt sintètica, en una sola proposició: *heredes sine ulla deductione XX posuerunt / heres sine deductione XX vel tributorum (...) fecit*. Ha tingut lloc un petit canvi: ara ja no està clar si és el testador qui ha ordenat que la *vicesima* no es dedueixi, o bé si ha estat una decisió de l'hereu.

Les inscripcions següents (II.6-14) presenten totes la mateixa fórmula, així com també són les més nombroses. Es tracta, a més, d'una fórmula conceptualment original i especialment homogènia. S'hi expressa literalment que l'hereu no dedueix la *vicesima* de la donació: *(huic dono) heres XX non deduxit*. En aquesta expressió ja no s'hi troben les paraules del testament. La formulació és sorprenent pel fet que

41. Vid. l'il·lustratiu mapa d'Hispania que assenyala les mencions a la *vicesima* a GUICHARD, «Politique...», *cit.*, p. 48. També s'hi indiquen les mencions de funcionaris de la *vicesima*, a *Corduba* i a *Tarraco*.

sintàcticament es presenta l'hereu com a (no-) exactor de l'impost, quan en realitat l'exactor és l'Estat, o en tot cas el funcionari corresponent. Ni en els papirs ni en les inscripcions que hem trobat fins ara es feia referència a l'exactor de la deducció de la *vicesima*. O bé trobàvem un adverb, un participi o un verb passiu (I.1-5, *PMich* 435+440), o bé s'expressava que algú l'afegia (I.6-8) o s'usava el substantiu *deductio* per a expressar que no tenia lloc (I.9-10, II.1-5). D'altra banda, així com en la fórmula del grup anterior, d'aquesta expressió no es pot decidir si la decisió de no deduir l'impost és del testador o de l'hereu.

La singularitat de les fórmules de la *vicesima* d'aquests dos últims grups d'epígrafs es fa palesa en el malentès que ha suscitat la inscripció II.5, que s'ha arribat a interpretar en el sentit que la donació en qüestió era exempta de la *vicesima*⁴². Aquesta possibilitat s'ha d'excloure per la importància del valor de la donació, indicat en la inscripció (150 lliures d'argent) i perquè no hi havia cap ciutat immune a Hispània. Així, doncs, quina és la funció d'aquestes fórmules? No es vol expressar ni una *adiectio* ni tampoc la fidelitat al testament. I no és clar que es vulgui expressar el preu exacte del donatiu, ja que hi ha casos —II.6, 7, 8, 10 (?)— en què les inscripcions no estan xifrades. No hauríem de descartar que la fórmula *heres XX non deduxit* no tingui una certa ressonància política, que no reflecteixi la tensió entre notables i fiscalitat estatal de la qual parlàvem més amunt.

Ara bé, com s'explica l'abundància de testimonis d'aquesta fórmula i la seva homogeneïtat? Del que s'ha dit al paràgraf anterior ja es pot deduir que el nombre de mencions de la *vicesima* no es correspondrà al nombre de donacions xifrades testimoniades a les inscripcions, ja que no totes les inscripcions que mencionen l'impost indiquen el valor de la donació. Per a confirmar-ho, només cal consultar el recompte d'inscripcions xifrades realitzat per Dardaine, en el qual la Bètica (amb 41 inscripcions) queda situada al tercer lloc, molt per darrere d'Itàlia (893) i Àfrica (494)⁴³. Pel que fa a les mencions a la *vicesima* a la Bètica, en tenim 13, que fan més de la meitat del total de mencions (24).

La fórmula *heres XX non deduxit* no és l'únic cas de fórmula epigràfica usada en exclusiva pels evergetes de la Bètica. En efecte, en el context d'estàtues en honor d'evergetes dedicades per la ciutat, aquests molt sovint pagaven el seu cost, bo i emprant la fórmula *honore accepto impensam remisit*⁴⁴. El fet que les pràctiques

42. J.M. ABASCAL PALAZÓN, S.F. RAMALLO ASENSIO, *La ciudad de Carthago Nova: la documentación epigráfica vol. 1*, Murcia, p. 218: «Uno de los datos más interesantes del texto es la referencia a la eximencia del pago de la *vicesima hereditatium*, máxime si tenemos en cuenta que éste es el único ejemplar fuera de la Bética de este impuesto, de cuya aplicación no faltan testimonios.»

43. S. DARDAINÉ, «Libéralités chiffrées et richesse des notables municipaux en Bétique», a J.F. RODRÍGUEZ NIELA (COORD.), *Actas del I Coloquio de Historia Antigua de Andalucía, Córdoba 1988*, Tomo II, Córdoba 1993, pp. 57-72; p. 57. Per sota queden la *Narbonensis* (20), les tres Gàl·lies (21) i Germània (9).

44. S. DARDAINÉ, «La formule évergétique impensam remisit et l'évergétisme en Bétique», a *Mélanges de la Casa de Velázquez* 16, 1980, pp. 35-55. *Vid.* el mapa de la distribució de la fórmula a Hispània, p. 40: es constata que és gairebé exclusivament a la Bètica.

epigràfiques dels evergetes bètics siguin tan homogènies fa pensar que es tracta d'un grup cohesionat i interrelacionat. Per exemple, es podria tractar d'un grup social que ha guanyat la seva riquesa en un mateix negoci. Un article també de Dardaine ens en dóna la solució⁴⁵: amb el recull dels epígrafs que mencionen liberalitats xifrades a la Bètica, Dardaine s'adona que en la meitat d'aquestes inscripcions el preu està expressat en pes de metall. Entre aquestes es troben les nostres inscripcions II.2, 4, 5, 9 i 13. El metall en qüestió és argent, i la mitjana del pes que s'hi expressa (100 lliures) és desproporcionadament alta (20 vegades més) comparada amb la mitjana del pes d'argent expressat en donacions d'estàtues fora d'Hispania. A més de ser tan alt, el valor és especialment regular, cosa que també indica una homogeneïtat entre les donacions dels evergetes⁴⁶. És molt interessant constatar que els pesos que s'expressen a les inscripcions del *conventus Carthaginensis* són tan alts com els de la Bètica, a diferència dels de les inscripcions de la resta de la *Tarraconensis* i de Lusitània, on per altra banda l'expressió del pes és menys freqüent. Això encaixa perfectament amb el que hem vist més amunt: el fet que l'única inscripció hispànica que menciona l'aplicació de la *vicesima* fora de la Bètica és de *Carthago Nova*. El fet que el preu estigui expressat tan sovint en pes⁴⁷ condueix l'autora a pensar que aquests evergetes tenien en possessió lingots d'argent, i el fet que les regions del sud i del sud-est d'Hispania fossin riques en mines de plom argentífer, juntament amb la coincidència d'algunes de les famílies d'evergetes amb les famílies que explotaven aquestes mines porta l'autora a la conclusió que molts evergetes de la Bètica i del *conventus Carthaginensis* eren explotadors de les mines d'argent d'aquestes regions. Això explica molt bé unes pràctiques epigràfiques tan específiques i tan homogènies com són l'ús de la fórmula *honore accepto impensam remisit* i de la que ens ha ocupat al final d'aquesta recerca: *heres XX non deduxit*.

45. DARDAINE, «Libéralités...», *cit.*

46. En canvi, els valors de les donacions expressades en diner varien considerablement: DARDAINE, «Libéralités...», *cit.*, p. 66.

47. A Itàlia, per exemple, de 893 donacions xifrades només 54 n'expressen el preu en pes de metall: DARDAINE, «Libéralités...», *cit.*, p. 58.

Apèndix: inscripcions amb mencions d'aplicació de la *vicesima hereditarium*⁴⁸

I. Fora d'Hispania

1 CIL VIII, 2354, *Thamugadi, Numidia*

Victoriae / Parthicae / Aug(ustae) sacr(um) / ex testamento / M(arci) Anni M(arci) fili(i) Quir(ina) / Martialis mil(itis) / leg(ionis) III Aug(ustae) duplic(arii) / alae Pann(oniae) dec(urionis) al(ae) / eiusdem l(centurionis) leg(ionis) III Aug(ustae) / et XXX Ulpiae Victric(is) / missi honesta / missione ab Imp(eratore) / Traiano Optimo / Aug(usto) Ger(manico) Dac(ico) Parth(ico) / sing(ulas) HS VIII(milibus) XX p(opuli) R(omani) min(us) / Annii M(arci) lib(erti) Protus / Hilarus Eros / adiectis a se HS III(milibus) / ponend(um) curaver(unt) / idemq(ue) dedicaver(unt) / d(onum) d(ederunt)

2 AE 1997, 1655, *Thugga, Africa proconsularis; final s. 1*

Minervae Aug(ustae) sacr(um) / ex testamento Q(uinti) Vinnici Q(uinti) fili(i) Arn(ensis) / Genialis sacerdotis Cereris anni CXXVII / quaestoris praefecti iuris dic(undi) Ilvir(i) c(oloniae) C(oncordiae) I(uliae) K(arthaginis) / patroni civitatis Thuggensis ex HS X mil(ibus) XX pop(uli) R(omani) / minus civitati donum dedit curatore C(aio) Mario Per/petuo patrono civitatis

3 CIL III, 2922, *Iader, Dalmatia*

Melia Anniana in memor(iam) Q(uinti) Laepici Q(uinti) fili(i) Serg(ia) Bassi mariti sui / emporium sterni et arcum fieri et statuas superponi test(amento) iuss(it) ex HS DC(milium) d(educta) XX p(opuli) [R(omani)

4 CIL V, 1895, *Concordia, Venetia et Histria*

Memor(iae) P(ubli) Terenti / L(uci) fili(i) Cla(udia) aed(ilis) Ilviri / T(itus) Vet-tius Gnesius / in opus ornament(a) / HS CCC(milibus) ded(ucta) XX p(opuli) R(omani) d(edit)

48. Aquesta col·lecció d'inscripcions pretén tenir grau d'exhaustivitat alt. La cerca s'ha realitzat en el corpus informatitzat de Clauss i Slaby (<http://manfredclauss.de>, 25/5/2011), i inclou les mencions de la *vicesima* que contenen alguna de les cadenes de caràcters XX, VIC, VIG, DEDVC, DEDVX, SVMMA, TESTAM, HER, SVPL, FISC. No s'han comptabilitzat les mencions que no es refereixen a una aplicació de la *vicesima*, grup que es redueix a les mencions de càrrecs públics de recaptació de l'impost. L'apèndix es divideix en dues seccions —fora i dins d'Hispania—, i dins de cadascuna l'ordre és el de la tipologia

5 AE 2005, 542, *Nesactium, Venetia et Histria*; s. I I

T(ito) Prifer(n)io / Paeto C(ai) fil(io) / Settidiano Firmo co(n)s(uli) / patrono municipii / quot is HS C(milia) deducta XX p(opuli) R(omani) / rei p(ublicae) Nesactium reliquerit / d(ecreto) d(ecurionum)

6 AE 1950, 158, *Lepcis Magna, Tripolitana*; el dedicant mor el 171⁴⁹

Septimiae / Pollae L(uci) / Septimi Severi / Iivir(i) flam(inis) perp(etui) / fil(iae) P(ublius) Septimius / Geta her(es) sorori / sanctissimae / ex arg(ento) p(ondo) CXXXXIII / S(unciae) X s(emis) decreto / splendidissimi / ordinis posuit / ex testamento / eius huic dono / vicesimam et / arg(enti) p(ondo) III S(unciae) X s(emis) / amplius quam le/gatum est adiecit

7 CIL III, 1717, *Risinium, Dalmatia*

Q(uintus) Manlius Q(uinti) f(ilius) Serg(ia) Rufus / dec(urio) iudex ex quinq(ue) decuriis equo publico / testamento fieri iussit / et epulo dedicari / in hoc opus Stata Sex(ti) f(ilia) Fida mater adiecit HS XXXV(milia) et summae operi et epulo relictae / XX fisco intulit HS XIII(milia)CC solo publico

8 CIL IX, 1169, *Aeclanum, Apulia et Calabria*

V(ivus) Staius Cosmus testa[mento] HS [- -] / macellum exornari iussit Fisia S [- -] / suppleta vicesima consummavit idqu[e nomine] / fili(i) sui exornat[um]

9 CIL IX, 449, *Venusia, Apulia et Calabria*

Minatiae / C(ai) f(iliae) M[- -]LAE / he[redes] / caput e[ex testame]nto / colonis coloni[ae] V[enusin]orum / HS CCL m(ille) n(ummum) integra sine deduct(ione) / vicesim(ae) ea condic(ione) ut hered(es) mei / summ[am]

10 CIL IX, 2352, *Allifae, Samnium*

] / C(aius) Fai[- -] / decreto [- -] / sine ded[uctione] / summ[ae]

de la formulació. La datació (si és possible) s'afegeix al costat del lloc de procedència i, si no s'hi diu res, és la de la publicació amb la qual es presenta.

49. *Hist. Aug. Sev.* 2.3.

II. Hispània

- 1 CIL II, 964, *Arucii*; s. I⁵⁰

Baebiae C(ai) f(iliae) / Crinitae / Turobrigen/si sacerdoti / quae templum / Apollinis et Dilanae dedit ex / HS CC(milibus) ex qua sum/ma X[X] populi / Romani deduc/ta est et epulo / dato it tem/plum fieri sibi/que / hanc statuam / poni iussit

- 2 CIL II²/5, 1164 = CIL II, 1473, *Astigi*; s. I o principi s. II

P(ublius) Numerius Martialis Astigitanus / sevralis signum Panthei testamento / fieri ponique ex argenti libris C / sine ulla deductione iussit

- 3 CIL II²/7, 611, *Corduba*

----- / [--- sine ded]uctione vig[esimae --- / ---] aut tributor[um --- / --- monu]mentum(?) cum [---]

- 4 CIL II²/5, 1165, *Astigi*; mitjan s. II

Caecilia Trophime statuam Pietatis ex testament(o) suo ex arg(enti) / p(ondo) C suo et Caecili Silonis mariti sui nomine poni iussit / D(ecimus) Caecilius Hospitalis et Caecilia D(ecimi) f(ilia) Materna et Caecilia / Philete heredes sine ulla deduc-tione XX posuer(unt)

- 5 CIL II, 3424, *Carthago Nova*; regnat d'Adrià⁵¹

L(ucius) Aemilius M(arci) f(ilius) M(arci) nepos Quir(ina) Rectus / domo Roma qui et Carthag(inensis) et Sicellitanus / et [A]ss[o]tan(us) et Laced[ae]monius et Argi(v)us et Ba[s]titanus / et scriba quaestorius scriba aedilicius civis / adlectus ob honorem aedilitatis concordiae / decurionum testamento suo fieri iussit / L(ucius) Aemilius Senex heres sine deductione / XX vel tributorum ex CCL libris argenti fecit

- 6 CIL II, 1949, *Cartima*

Marti Aug(usto) / L(ucius) Porcius / Quir(ina) Victor / Cartimitan(us) / testamento / poni iussit / huic dono / heres XX non / deduxit epulo / d(ato) d(edit)

50. DARDAINE, «Libéralités...», *cit.*, p. 68.

51. ABASCAL PALAZÓN, RAMALLO ASENSIO, *La ciudad...*, *cit.*, p. 218, que la compara amb CIL II, 5941.

7 CIL II, 1951, *Cartima*

Veneri Aug(ustae) / L(ucius) Porcius Quir(ina) / Victor Cartimit(anus) / suo et Scriboniae / Marcianae uxoris suae / nomine statuam testamento poni iussit / huic dono her(es) XX non de/dux(it) epulo d(ato) d(edit)

8 CIL II, 1952, *Cartima*

Veneri Aug(ustae) / [Vib]ia L(uci) f(ilia) Rusticana / Cartimitana test/amento poni iussit / huic dono her(edes) XX / non deduxerun(t) / [e(pulo)] d(ato) d(ederunt) d(edicarunt)

9 CIL II²/5, 1166, *Astigi*; principi s. II

Aponia G(ai) f(ilia) Montana nomine Caesi Montani fili(i) sui ex ar[g(enti)] / libris C testamento suo poni iussit her(edes) XX non ded(uxerunt)

10 CILA II, 1012, *Laelia Iulia* (Olivares)

]o Aug(usto) / [- - - ex testam]ento L(uci) Iun[- - - / - - -] q[u]o opere in sum[ptu] maiore - - - / - - -]o heres XX non [deduxit

11 IRAL 31, *Baria* (Villaricos)

- - -] Caesianus / [ex test(amento)] hoc opus fieri / [iussit ac] huic dono hel[redes XX n]on deduxerunt / [- - -am]plius impende/[runt HS] VICLVI at custo/[diam tem]pli dederunt / [arb(itratu) - - -C]orneli Fausti / [- - -Fe]licio lib(erto) preti/[um fun]eris HS ICCCC

12 CIL II²/5, 854 = CIL II, 1425, *Teba*; principi o mitjan s. II

Victoriam Aug(ustam) Q(uintus) Fabius L(uci) f(ilius) Gal(eria) / Fabullus testamento fieri / ponique iussit ex HS (sestertiis) IIII(milibus) huic dono / L(ucius) Fabius L(uci) f(ilius) Gal(eria) Fabianus / h(eres) XX non deduxit et admod(um) / HS (sestertium) VI(milibus) s(uo) d(edit) d(edicavit)

13 CIL II²/7, 229, *Corduba*; s. I/II

[- - -] c(oloniae) P(atriciae) / [- - -]EMENERICVS / [- - - testament]o poni ius(s) it / [- - -]CC / [- - -] uxor XX non deduxit

14 CIL II, 1637, *Ipolcobulcula* (Carcabuey)

*[Bas]is Fortunae ex testamento L(uci) Flavi Proculi relicta per curatorem operis
L(ucium) Iuni[um - -] / facta ex HS VI(milibus) secundum sententiam C(ai) Messi
Rufini Patriciensis arbitri [- -]/rum Patriciensem arbitrum doni totius huic dono
XX ab herede [deducta non est*